

SALIMAXON RUSTAMIY
*filologiya fanlari doktori,
 Xalqaro islom akademiyasi dotsenti*

BALOG'AT ILMI, RITORIKA, STILISTIKANING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI HAQIDA

Annotatsiya: Maqola balog'at ilmi, ritorika va stilistikaning tipologik xususiyatlariga bag'ishlangan. Unda balog'at ilmida so'zlovchining tildan foydalanish mahorati hisobga olinishi, ritorika badiiy nasr haqidagi fan ekani, stilistikaning obyekt jihatdan balog'atga mutobiq qismi "filologiya stilistikasi" deb atalishi asoslangan.

Kalit so'zlar: filologik fanlar, balog'at, ritorika, stilistika, vaz'iy dalolat, san'at, so'zlovchi.

Аннотация: Статья посвящается типологическим особенностям науки балаяга, риторики и стилистики. В статье аргументировано, что в науке балаягат особое внимание уделяется мастерству использования языковых средств адресата, риторика является наукой о художественной прозе, объект "филологической стилистики" соответствует с объектом науки балаягат.

Ключевые слова: филологические науки, балаягат, риторика, стилистика, денотация, фигура, адресат.

Annotation: Article is devoted to the typological features of the science of balaghah, rhetoric and stylistics. The article argued that in the science balaghah special attention is paid to the skills of using of the addressee's language means, rhetoric is the science of artistic prose, the object of "philological stylistics" corresponds with the object of science balagat.

Keywords: philological sciences, balaghah, rhetorics, stylistics, denotation, figure, addresser.

Jahon tilshunosligida birinchi komparativist va tipolog Mahmud Koshg'ariydir. Mahmud Koshg'ariy Devonning muqaddimasida "men tilda ularning (turklarning – S.R.) eng yetukla-

ridan, eng katta mutaxassislaridan, ...eski qabilalaridan... edim" [7:14] deb o'zining turklardan ekanini va bu tilni puxta bilishini ta'kidlab o'tadi. Ammo asar orqali uning arab va fors tillarini ham puxta o'zlashtirganini ko'rish mumkin. U o'zining "Devonu lug'oti-t-turk"ida turkiy lahjalarga nisbatan qiyos metodini, turk va arab tillariga nisbatan lozim bo'lgan o'rinlarda chog'ishtiruv metodini qo'llagan.

Ba'zan "chog'ishtiruv" o'rnida "qiyos" ishlatiladi. Holbuki, qiyos komparativistika, ya'ni tarixiy-qiyosiy tilshunoslikning metodi. Bunda qardosh tillar yoki lahjalardagi til birliklari taqqoslanib asl shakllari aniqlanadi. Chog'ishtiruv esa tipologiyaga xos metod bo'lib, bunda qardosh bo'lgan va bo'lmagan tillardagi unsurlarning mushtarak va farqli jihatlari aniqlanadi.

Jahonda birinchi bo'lib yuksak saviyadagi tipologik asar yaratgan olim Alisher Navoiydir [5]. U o'zining "Muhokamatu-l-lug'atayn" [1] asarida fors va turkiy tillarni lingvistik mahorat bilan chog'ishtirgan. Yigirmanchi asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda O.Azizov, M.Mirzaev, A.Safayev, A. o'ribekov, I.Kissen, Y.Polivanov va boshqa olimlar tomonidan rus va o'zbek tillari hamda G'arbiy Yevropa va o'zbek tillari chog'ishtirma fonologiyasi, fonetikasi va grammatikasiga oid yirik asarlar yaratildi va ko'plab dissertatsiyalar yoqlandi. Chog'ishtirma stilistika bilan rus va G'arbiy Yevropa olimlaridan I.V. Arnol'd, A.V. Fedorov va boshqalar shug'ullanganlar. Ammo balog'at bilan stilistikaning tipologik xususiyatlariga bag'ishlangan maxsus tadqiqot mavjud emas. I.Y. Krachkovskiy, A.B. Kudelin, I.Abdullaev kabi olimlarning Sharq she'riyati va shoirlarning ijodiga bag'ishlangan ba'zi asarlarida ayrim tipologik holatlar tilga olingan.

Filologlarimiz oldida birinchidan arabiy, forsiy va turkiy e'tibori bilan chog'ishtirma balog'atni, ikkinchidan balog'at bilan stilistikaning chog'ishtirma bahsini yaratish vazifasi turibdi. Bular jahon miqyosiga ega bo'lgan umumiy uslub-shunoslikning yaratilishiga asos bo'ladi.

Insoniyatning nutq sohasida go'zallikka intilishi shu xususdagi ilmlarning yaratilishiga sabab bo'ldi. Natijada Sharqda "balog'at", G'arbda "stilistika" deb nomlangan ilmlar shakllandi. Stilistika fani O'zbekiston va mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarining boshqa turkiy xalqlar yashaydigan respublikalarida balog'at ilmining zamonaviy ko'rinishi deb qabul qilinadi. Ammo mumtoz asarlarning badiiy jihatiga B.Sarimsoqov, Y.Is'hoqov, A.Xojiahmedov, A.Rustamov, N.To'laganov, H.Usmonov, Z.Hamidov kabi olimlar tomonidan balog'at asosida tavsif berilgan. G'arb olimlari balog'at ilmini "rhetoris" yoki aniqroq qilib "Arabic Rhetoric", "Arab Islamic Rhetoric", ayrimlari o'zgarishsiz "Balaghah" deb qo'llaydilar va balog'atni ritorikaga bog'laydilar. Quyidagi fikrlar haqiqatan ham balog'atni ritorikaga juda yaqinlashtiradi:

"Ritorika – notqlik san'ati haqidagi fan, ya'ni u fikrlarni go'zal shaklda bayon qilish va ularni tinglovchida qiziqish uyg'otib, oson o'zlashadigan tarzda joylashtirish qoidalaridir" [4].

Ammo ritorika quyidagi jihatlari bilan balog'atdan farq qiladi: Ritorika (grek. rhetorike) – notqlik san'ati, umuman, badiiy nasr haqidagi fan. Uning besh qismdan iborat tasnifi ham, tarkibi ham o'zgacha, antik davrda g'arbda vujudga kelgan, XIX asrda uning og'zaki ifoda ta'limoti poetikaga qo'shilib ketib, adabiyot nazariyasining "stilistika" deb atalgan bo'limiga aylangan. Ritorikaning talablari, qo'llanish doirasi, obyekti keng bo'lganidan ularning chegarasi aniq belgilanmagan. Shuning uchun ham S.I. Gindin ritorika terminini ikki (tor va keng) ma'noda qo'llashni taklif etadi.

"Balog'at" lug'atda "balog'atlik", ya'ni voyaga yetishni va "balig'lik" chechanlikni bildiradi. Istilohda kalomga nisbatan "balog'at"ning ikkinchi ma'nosi asos bo'lgan. "Stilistika"ning lug'aviy ma'nosi qalamkashlik. Yunonchada "stilos" antik davrda qo'llangan yog'ochdan yo'nilgan cho'pqa-lamni bildiradi. "Stilist" stilchi, ya'ni qalamkash, "stilistika" stilistik, ya'ni qalamkashlik demakdir. Bu so'zlarning lug'aviy ma'nolari ularning mavzu ko'lamiga asos bo'lgan.

Balog'atning mavzu ko'lami tor, stilistikaniki keng. Balog'at nutq doirasi bilan cheklangan. Stilistika esa nutqdan tashqari madaniyatning turli soha-

lariga, masalan, tasvir, musiqa, teatr, me'morchilik, ijod mualliflariga nisbatan ham ishlatiladi.

Stilistikaning obyekt jihatdan balog'atga mu-tobiq qismi "filologiya stilistikasi" deb ataladi. Balog'atga quyidagicha ta'rif beriladi: balog'at – kalomning vaziyat taqozosiga mos ravishda fashatli bo'lishi [13:325-326]. Balog'at ilmi ma'oni-y, bayon, bade' ilmlarini o'rganadi. Filologik stilistika adabiyotshunoslik stilistikasi va til stilistikasiga (lingvostilistikaga) bo'linadi. Bularning birinchisi haqida to'liq ma'lumotni A.I.Yefimov, ikkinchisi haqida I.V.Arnol'd bergan.

I.V.Arnol'd lingvostilistikaga shunday ta'rif be-radi: "Sh.Balli tomonidan asos solingan lingvosti-listika umummilliy shaklni muloqotning maxsus, turli sohalariga xos bo'lgan funksional stilistika va dialekt deb ataluvchi tarmoqlari bilan taqqoslay-di ("lingvostilistika" tor ma'noda "funktional sti-listika" deb ataladi) va til elementlarini ularning his-hayajonni ifodalash, qo'shimcha assotsiatsiya va baholash xususiyatlariga ko'ra o'rganadi" [2:12].

I.V.Arnol'd, shuningdek, lingvostilistikani quyidagicha tasnif qiladi: so'z va uning ma'nosi; denotativ va konnotativ ma'no; konnotatsiya-ni ng emotsional, baholovchi, ekspressiv va sti-listik tarkibi; emotsional, ekspressiv, baholovchi va stilistik konnotatsiyalarning birga qo'llanishi; so'z yasash darajasidagi ekspressivlik; stilning omili – so'zning semantik tuzilishi hamda haqiqiy va ko'chma ma'nolarning o'zaro ta'siri; so'zdagi ko'p ma'nolikni takror bilan birgalikda qo'llash; sinonim va qisman takror.

Mazkur olim adabiyotshunoslik stilistikasi haqida shunday yozadi:

Adabiyotshunoslik stilistikasi badiiy asar, mu-allif, adabiy oqim yoki butun bir davrga xos bo'lgan barcha badiiy ifoda vositalari va badiiy ifoda bilan bog'liq omillarni o'rganadi [2:12].

O.S. Axmanova stilistikaning ikkita vazifasi borligini aytadi: Bularning birinchisi turli, jum-ladan, individual va janr stillarini o'rganish. Ikkin-chisi turli til vositalarining ekspressiv his-hayajon baholash xossalarini ham paradigmatic planda (ya'ni shu til tizimida – "til stilistikasi"), ham sin-tagmatik planda, ya'ni ularni nutq orqali muloqot-ni ng turli sohalarida qo'llanilishi jihatdan ("nutq stilistikasi") o'rganishdir [3:454].

Mazkur vazifalarning birinchisi balog'atda yo'q. Chunki Sharq tilshunosligida bu vazifada e'tiborga olingan turlar kalom yetukligiga emas, turlariga bog'liq. Ikkinchisi esa balog'atga ham tegishlidir. Bu vazifa obyekti bo'lgan vositalar ba-log'atda "san'at", stilistikada "figura" deb ataladi.

Stilistikada “funksional stillar” degan tushuncha mavjud bo‘lib, bunda nutqning turli sohaga oid xususiyatlari hisobga olinadi. Arab tilida “uslub” stilistikadagi mana shu “funksional stil”ga to‘g‘ri keladi va u balog‘atdan tashqarida o‘rganiladi.

“Hozirgi davrda stilistika fanida “til stillari” yoki “funksional stillar” asosiy atamaga aylangan bo‘lsa-da, uning aniq chegaralari hali ishlab chiqilmagan. Bu holat til stillarini tasniflash va o‘zaro farqlashda qiyinchilik tug‘dirmoqda. Bunday muammoning mavjudligini stil va stilistik vositalar haqidagi qarashlarni umumlashtirish va bir tizimga solishga harakat qilgan Y.F.Petrishcheva ham alohida ta’kidlaydi: “Stil tushunchasining mohiyatini, mundarijasini aniqlash stilistikaning eng murakkab va kam o‘rganilgan muammolari-dan biridir”.

Tilshunoslik tarixida funksional stillarni o‘rganishga, ularni tasniflashga hamda o‘zaro farqlashga urinishlar bo‘lgan. Funksional stillarni belgilashda ba’zi olimlar ekstralingvistik omillarni, boshqa olimlar esa sof lingvistik omillarni birlamchi deb bilganlar. Masalan, rus tilshunosligida prof. A.M. Peshkovskiy ilk bora funksional stillarni til funksiyalari asosida ajratishga harakat qilgan.

Arab tilidagi uslub va stilistikadagi funksional stillar orasida ularning turlarga bo‘linishi jihatidan farq bor. Uslub arab tilida uch turga bo‘lingan: ilmiy uslub, adabiy uslub va xitobiy uslub. Bularning dastlabki ikkitasi xususida to‘xtalishga hojat yo‘q.

Uchinchisi xususida bir oz to‘xtalish joiz. Xitobiy uslub mazmun jihatdan stilistikadagi publitsistik uslubga to‘g‘ri keladi. Chunki xitobiy uslub mahsuli bo‘lgan xitoba (va’z) ham publitsistik uslub kabi jamiyatda kechayotgan dolzarb masalalar va hodisalarga bag‘ishlanadi, jamoaning turli-tuman fikrlari, jumladan, hayotdagi keskin muammolarni ifodalash vositasi sifatida siyosiy va mafkuraviy jihatdan muhim rol o‘ynaydi va bu uslub arab tilida qadimdan mavjud. Quyidagi mulohazalar buning dalili bo‘la oladi: “Al-xitoba... deyilganda, nutq, shuningdek, omma oldida qilingan va’zxonlik nazarda tutiladi... Johiliya davrida ham ancha rivojlangan bo‘lib, qabilaviy sharoitning o‘zi ham uning taraqqiy topishiga sabab bo‘lar edi... Qabila notig‘i o‘zining otashin nutqi bilan qabila sharafi va nufuzini saqlashga yoki uning oshishiga xizmat qilar, qabilalarni o‘zaro sulh tuzishga undar yoki munozara-munoqashalarda ishtirok etib, o‘z qabila a’zolarining afzalliklarini isbot qilar, yo bo‘lmasa, boshqa qabilalarga ularning kuch-quvvatini ko‘rsatib, ularni qo‘rqitish uchun tahdid qilar edi... Notiq qanchalik so‘zamol, hozirjavob

bo‘lib, o‘z nutqini badiiy vosita va so‘z san’atlari bilan boyitsa, atrofida muxlislari ko‘payadi hamda u eslab qoluvchi roviylarning e’tiborini ham qozonadi. Johiz qabilalarning so‘zga chechan notiq-lari haqida shunday yozgan: “So‘z arab uchun hamma narsa bo‘lib, u hozirjavoblik va badiha (improvizatsiya)da namoyon bo‘ladi” [11:30-31].

Ayrim G‘arb tadqiqotchilari xitobani balog‘at bilan qorishtirib yuboradilar. Bu masalaga F.Xolden o‘zining “Arab islom ritorikasi nima?” nomli maqolasida quyidagicha munosabat bildiradi:

“Arab islom ritorikasi” tadqiqotlarida, an’ana-ga ko‘ra, yetakchi tendentsiya notiqlik nazariyasi va amaliyotining muhim an’anasi bo‘lgan grek falsafiy va’zining bir qismi sifatida qayta ishlangan xitoba ilmi (“ommaviy nutq yoki notiqlik fani”)ga emas, balki balog‘at ilmi (“chechanlik san’ati fani”)ga qaratiladi. Bunday tafovut, asosdan xoli emasligiga qaramay, ba’zi jihatdan chalkashlikka olib keladi. Bu musulmon notiqlik san’ati, shuningdek, va’zxonlik yetarli darajada o‘rganilmaganini ko‘rsatadi. Chunki faoliyatning bu turi balog‘at ilmiga emas, xitoba ilmiga oiddir” [12].

Ko‘rinadiki, xitoba ham, balog‘at ham g‘arb olimlar tomonidan yaxshi o‘rganilmagan ilmlardan hisoblanadi.

Stilistikada funksional stillarning turi ko‘p. Mazkur uch turdan tashqari yana quyidagi turlar mavjud, masalan: oddiy maishiy stil, oddiy ish stili, rasmiy hujjat stili, badiiy billetristik stil va b. Balog‘at ilmida bunday tushunchalar yo‘q. Balog‘at ilmida nutqning o‘zida mavjud bo‘lgan til xususiyatlari emas, so‘zlovchining tildan foydalanish mahorati hisobga olinadi.

Balog‘atning bayon bo‘limida lafz nimani bildirishi tushuniladi. “Lafz” deganda, umuman, kalomning, xususan, so‘zning tovush jihati nazarda tutiladi, uning bildirgani “ma’no” deyiladi. So‘z va’z natijasi, ya’ni belgidir. Va’z ilmi Ferdinand de Sossyurning til nazariyasida aks etgan. U til ma’no bildiruvchi belgilar tizimidan iborat deb, til belgisining ikki jihati, bildirgichi (fr. signifiant) va bildirmishi (fr. signite) bor, deydi [10:98-103]. Ammo Sossyurning nazariyasiga ko‘ra, bildirgich tovushdan emas, uning ongdagi tasavvuridan iborat. Chunki til forma, substantsiya emas deb, tilning tovush jihati tilning o‘ziga emas, so‘zlashuvga oid, deydi. Ammo tildan uning tovush jihatini soqit qilmaydigan tilshunoslar bildirgich bayon ilmida-gi kabi tovushdan iborat [8:427-429], deydilar.

Bayon ilmida dalolatning “bir narsaning boshqa narsani bildirishi” ta’rifi keltiriladi, uning turlari tahlil qilinadi, ya’ni dalolatni dollning e’tibori-

ga ko'ra lafziy va g'ayrilafziy (lafziy bo'lmagan) dalolatga bo'linishi; agar so'z o'zi bildirgan narsa va tushunchaga dalolat qilsa, lafziy bo'lishi; agar so'z o'zi bildirgan narsa va tushunchadan boshqasini anglatssa, g'ayrilafziy dalolat bo'lishi; g'ayrilafziy dalolatning bayon ilmiga aloqasi yo'qligi ta'kidlanadi.

Shuningdek, lafziy dalolatning vaz'iy, tabiiy va aqliy turlari mavjudligi; vaz'iy dalolatda bir so'zning aynan shu narsa uchun tayinlangani tushunilishi; tabiiy dalolatda lafzlar tabiatdan olingani; aqliy dalolat va madlul aql orqali idrok qilinishi; lafziy dalolatning tabiiy va aqliy turlari bayon ilmiga kiritilmasligi kabi ma'lumotlar bor.

Shulardan kelib chiqib stilistikaga murojaat qilinsa, quyidagi o'xshash va farqli jihatlar kuzatiladi: stilistikada "denotatsiya" va "konnotatsiya" degan tushunchalar bor. So'z nimaga atab yaratilgan bo'lsa, shuni bildirishi denotatsiya. Bu asl ma'nodan tashqari, qo'shimcha ma'noni bildirish konnotatsiyadir. Bundan his-hayajon bilan bog'liq ma'nolar tushuniladi. Denotatsiya balog'atda "vaz'iy dalolat" deyiladi, konnotatsiyaning muodili yo'q.

Bayon ilmida dalolatning vaz'iy turi mutobiqiyya, tazminiyya va iltizomiyya deb nomlanuvchi uchta guruhga ajratiladi. Bulardan mutobiqiyyada lafz biror tushuncha yoki narsani to'liq anglatssa, tazminiyyada uning bir jihatini bildiradi; iltizomiyya ma'noning biror tushuncha yoki narsaning zaminida mavjud bo'lmay, tashqaridan kiritilganidir.

Zamonaviy tilshunoslikda o'rta asr balog'at olimlari tomonidan ko'rsatilgan mutobiqiyya "to'g'ri ma'no" va iltizomiyya "ko'chma ma'no" kasb etgan so'zlarga nisbatan qo'llanadi.

Adabiyotshunoslik stilistikasiga taalluqli bo'lgan badiiy ifoda vositalari va badiiy ifoda bilan bog'liq omillar balog'atning bade' ilmida o'rganiladigan badiiy san'atlarga mohiyatan mos keladi. Lekin ularning tarkibi, san'atlarning o'ziga xos xususiyatlari masalalari chog'ishtirma tadqiqotga muhtoj.

Balog'at bilan stilistikaning yuqorida keltirilgan ayrim tipologik xususiyatlaridan kelib chiqib,

hozirgi kunda filologlarimiz oldida birinchidan arabiy, forsiy va turkiy e'tibori bilan chog'ishtirma balog'atni, ikkinchidan, balog'at bilan stilistikaning chog'ishtirma bahsini yaratish vazifasi turgani ma'lum bo'ladi. Bu vazifaning ado etilishi jahon miqyosiga ega bo'lgan umumiy uslubshunoslikning yaratilishiga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. *Muhokamat ul-lug'atayn. MAT. 16-jild (20 jildlik)*. – T.: Fan, 2000. – B. 6-40.
2. Arnol'd I.V. *Stilistika sovremennogo angliyskogo yazika*. – M.: Prosveshenie, 1990.
3. Axmanova O.S. *Slovar' lingvisticheskix terminov*. – M.: Sovetskaya ensiklopediya, 1966.
4. Bol'shoy Entsiklopedicheskiy slovar. 2000. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/255942>.
5. Borovkov A.K. *Alisher Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazika // Alisher Navai. Sbornik statey pod redaktsiey A.K. Borovkova*, – M.-L., 1946. – S. 93-98.
6. Kissen I.A. *Kratkiy ocherk fonetiki russkogo yazika v sopostavlenii s fonetikoy uzbekskogo yazika*. – T. 1952.
7. Koshg'ariy Mahmud. *Devonu lug'oti-t-turk [Turkiy so'zlar devoni]*. Nashrga tayyorlovchi: Q. Sodiqov. – T.: G'G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2017.
8. Layonz J. *Vvedenie v teoreticheskuyu lingvistiku*. – M.: Progress, 1978.
9. Polivanov YE.D. *Russkaya grammatika v sopostavlenii s uzbekskim yazikom*. – T.: Gosizdat, 1933.
10. Sosyur F. *Trudi po yazikoznaniyu*. – M.: Progress, 1977.
11. Xodjaeva R. *Mumtoz arab adabiyoti janrlari tizimi va tipologiyasi*. – T. 2015.
12. Hallden Ph. *What is Arab Islamic Rhetoric?* http://www.org.uib.no/smi/pal/Abstract_Lund_38PH.PDF.
13. Salih Sasah. *Al-munjid fi al-l'rab va al-qa-va'id va al-balaga va al-arud*. – Damashq (nashr tarixi ko'rsatilmagan).